ЗВИЧАЙНИЙ СТРАХ

Їх було троє, вишколених слідчих проти самого мене — по-дилетанськи невправного в замітанні слідів, не обізнаного з кодексами, не здатного навіть путньо збрехати. Від перших днів відсидки у будинку, змалку і всім відомому як Короленка, 33, я по-своєму розв'язував питання революціонерів "Що робити?". Впевнений у вилученні лише "Київського діалоґа", я звернувся до ЦК ВЛКСМ із заявою, пояснюючи, що написав статтю з націоналістичних позицій, і прохав узяти участь у моїй долі. Тоді ж, не без задньої думки, що в ЦК партії гуманніші, а ще мало обізнані з усіма витівками КДБ, написав Щербицькому стосовно факту арешту й непомірно жорстокої кари, яка загрожує мені за антирадянську статтю.

Наступного дня я вже шкодував, що поквапився з відсиланням заяви до першого секретаря, бо майор Сірик запропонував мені дати пояснення з приводу документа "За параваном ідейности". Лейтмотивом допиту було: скільки ще? Я присягався, що тільки дві написав, та Олександр Сірик уже не йняв віри в мою щирість. Я ж, віднікуючись, під час розмови думав, як було б добре дописати в заяві Щербицькому ще й "За параваном ідейности".

Коли за столиком допитуваного переглядав свої статті, спало на думку, що їх ніколи не прочитають люди, заради яких, власне, писалося. Це було настільки гнітюче, що повернувся до камери з головним болем. Виходило, все — намарно. Я розбивався об неподоланий мур, і ніхто не дізнається про мої зусилля. Переді мною бовванів термін у концтаборах, що з хворими нирками віщувало один кінець, а я не мав чим шпурнути наостанку в моїх мучителів. Голос волаючого в пустелі — а саме таким виглядало аналізування моїх творів у покоях КДБ. мене не задовольняв.

В уяві постали колишні друзі. Юрій Косенко на першому ж допиті зізнався, що в його присутності я припускався висловлювань ворожого

змісту. Так. я казав про колоніяльне становище України в складі СРСР, обстоював її відокремлення, мотивуючи багатством природніх ресурсів, а також ідейною необхідністю. Я пошкодував, що стільки часу терпів того слимака біля себе, не набив йому пики і не переспав з його жінкою. У своїх мріях про відплату я завжди — жорстокий і цинічний.

Потім простяглася низка допитуваних приятелів та знайомих, чиї одкровення просто приголомшували. Кагебісти прагнули мати докази моєї антирадянської агітації та пропаганди (це у приватних розмовах — sic!), і вони витягали потрібні їм зізнання зі свідків, а відтак із мене. Хисту в тій справі їм, поза сумнівом, не позичати. Критика щасливого сьогодення, влади, устрою пашіла з моїх крамольних творів. Тому зміст протоколу звичайно зводився до того, що у своїй статті ім'ярек звинувачений заперечує необхідність керівної ролі партії, виступає з нападками на письменників, які пишуть методом соціалістичного реалізму, глумиться з почуття радянського патріотизму тощо.

У тій ситуації я вирішив промовчувати, заспокоюючи себе тим, що моя "укрита злість, облудлива покірність" знайдуть вихід належного часу. Не знав я тільки тоді, що не утверджуване спротивом мріяння не дає користі, а призводить до поразки так само, як і негайна капітуляція.

Валерій Дяченко, ба навіть мій кузен, в один голос запевняли: я припускався висловлювань антирадянського, націоналістичного характеру. Перед і мною проходи в неначе сьогочасний вертеп, де нікчем та мерзотників фали ті, що в житті лише удавали порядних людей.

Мій новий співкамерник, довідуючись про хід допиту, щоразу викладав свій погляд на речі:

— Бачиш, які козли. Не можуть язика потримати за зубами. Тобі сидіти бозна скільки, а вони в КГБ приходять сповідатися. Нікого не шкодуй, думай про себе.

Я не раз чув цю концепцію еґорайка і до арешту, тому мовлене Борисом Івановичем Гаркушею не викликало підозри. А тим часом мій неокріплий потяг обстоювати правду помалу поступався перед бажанням самозбереження. Слідчі прицільно вивалювали на мене зізнання, добуті з розпластаних друзів, викликаючи негативну реакцію і проти тих. хто спершу заперечував зв'язок зі мною.

Це виявилося, зокрема, в епізоді з поетом Віталієм Конопельцем. Мій кузен Талік, запевнений, що від правдивих показів мені буде тільки краще, виклав благодійним чекістам, що я давав йому Дзюбине "Інтернаціоналізм, чи русифікація?". Цей напад одвертости обійшовся мені, зрозуміло, недешево. Мою душу одразу обступили запитаннями — у кого брав, кому давав? І щоразу по-дружньому, майже зі співчуттям у голосі нагадували про покарання. Я сказав, що "так званий трактат" узяв у канадця Павла Гриня, який учився зі мною в університеті Хоч це було й негарно — підкладати свиню канадському комуністові, я вирішив, що нашу студентську дружбу можна піддати такому випробуванню: кагебістам до нього — зась, а мені — істотна полегкість. Слідче тріо аж ногами засовало, коли я сповістив їм про такого давця Дзюбиного твору. Вони ж бо так шукали коло мене джерело націоналістичної зарази, а тут — іноземець, та ще й українець. Суцільна пандемія!

Допит проводив майор Сірик. Старші лейтенанти Похил і Селюк уважно дослухалися кожного слова моєї імпровізованої оповіді. На їхніх обличчях легко читалося: "Знаємо ми цих євро-канадських комуністів!"

Про того, без вини винного гостя на землі батьків допитували неодноразово, додавши зрештою, що й з ним я провадив антирадянські розмови. Підстава? — я не міг не відгукнутися схвально про Дзюбину працю.

Я дійсно не міг. Розлопуючи наші взаємини з Віталієм Конопельцем, виявив, що і в його присутності я припускався крамольних висловлювань.

Повернувшись після того до камери, я замислився: що міг сказати їм Віталій ще? Бо слідчий наостанку кинув: "У нас буде про що побалакати наступного разу". Тепер мені здається дивним, що кожен нововиниклий епізод справи я сприймав з неймовірним напруженням. Той хід Похил зробив, швидше за все. навмання. Але з допомогою стукача в камері легко перевірити його наслідки. На Конопельця вони, напевно, мали оперативні відомості. Він проходив свідком у справі Заарештованих 1972 року киян. Отож, зараз вони прагнули дізнатися про якісь невідомі їм факти.

Я ходив весь вечір замислений. Невеселі думки точили мене й наступного дня.

— Щось неприємне? — співчутливо запитав Гаркуша. Людина, з якою разом їси, гуляєш, миєшся, спиш, ділишся одержаним пакунком, а головне, яка в тій самій біді, що й ти. мені здавалось, не може бути лихою. Тим більше, він не одержував додаткових передач, а на фіктивну інформацію, яку я сказав йому для перевірки, слідчі чомусь негайно не зреагували. Тому я іноді не бачив підстав критися від нього. Ми вийшли на прогулянку, і я сказав:

— Бачиш, боюся, щоб хлопець не розпатякав дещо.

— А що таке? — байдуже запитав Гаркуша.

— Та давав мені одну річ читати. Невже всипле?

Як казали в давньому Римі, а також на університетських лекціях латині, котрі слухали випускники юридичного факультету Похил та Селюк: Sapienti sat.* * Розумному досить (латин.)

За якийсь час мене викликали на допит і оголосили; Конопелець показав, що передав мені читати "Інтернаціоналізм, чи русифікація". Мені елементарно, обурившись, зажадати очної ставки, заперечувати

все підряд, а я похнюпився і ствердив: так, було. Натомість вигадане з канадцем перетворилося на окремий епізод, і всі мої намагання реабілітувати ошельмованого комуніста успіху не мали. Епізод інкримінували й на суді.

З Федором Гарвазійовичем Похилом я міг би бути на приятельській нозі, — річ певна, до того. На 7 років старший за мене, він, хоча родом із села, цілком адаптувався до атмосфери міста, і в мові навіть вживав суто київських зворотів, дотепів... З людьми такого гатунку я збавляв час у балачках про спорт, жінок та інші речі, де б не виказувалася неблагонадійність. Від пересічного homo sovieticus він вирізнявся

хіба небагатослівністю, коли мова заходила про його особу. І, тим не менше, це був стовідсотковий кагебіст.

Ми розбирали ту частину "Київського діалогу", де йшлося про голод 1933 року. Похил одним махом вивів у протоколі, що я звожу наклеп на радянський суспільно-державний лад. спотворюю картину минулого українського народу.

Настрополивши себе, що обуха батогом не переб'єш, я тривалий час не заперечував навіть найбільш обурливих висновків кагебістів стосовно моїх творів. Але тут мені терпець урвався. Я запитав Похила, на якій підставі він робить висновок, що голод 1933 року не був штучно створений?

Він сказав, що це загальновідомо, а його особисте джерело інформації — мати-селянка, яка сама пережила лихоліття, тому звинувачувати партію й уряд у такому злочині — злочинно.

Я запитав, чи відомо йому злочини партії, розголошені самою партією на XX та XXII з'їздах?

Він пояснив: то — трагічні помилки часів культу особи Сталіна, зрештою, викриті й засуджені.

Я сказав, що його тлумачення сталінізму не оригінальне, бо, переказують, одразу по з'їздові до мавзолею поклали вінок з посвятою: "Посмертно репресованому — від посмертно реабілітованих".

Похил злісно глянув на мене:

— А я вам кажу, в цьому нема підстав звинувачувати всю партію!

— А кого ж звинувачувати, що силоміць позабирали харчі й заморили голодом 9 мільйонів, у той самий час продаючи за кордон зерно за ціною, нижчою від собівартости? Нічого собі викриті помилки, про які ані словом самі не згадують те ще й судять інших за згадку!

На це Похил не мав чим крити, і гонор слідчого заграв бурхливо. Він почервонів і ляснув долонею по столі:

— Ну, досить цих теревенів! У вас маніякальність із цим голодом!! Ви усвідомлюєте, що обстоюєте твердження, яке суперечить давно і загальновизнаному? Та ви просто соціально-небезпечний, і вас слід направляти до психіатричної лікарні!

У мене всередині все похололо. Вони запроторять мене до божевільні! У камері я згадав Василя Рубана, який навчався в університеті на два роки старше за мене. Його виключили з 3-го курсу. Потім, уже працюючи в "Літературній Україні", я зустрічав його в Спілці. Рубан приносив свої оповідання, намагаючись їх опублікувати. Мені переповідали зміст його самвидавського роману, де зображено кагебістів досить реалістично і через те, зрозуміло, для них несприйнятливо. Його заарештували 1972 року, але він відмовлявся давати покази. Це, наскільки мені відомо, стало головною причиною, що його вкинули до божевільні. Судом дістав 7 + безконечність.

Я знав Рубана особисто, розумів, що божевільня — то відплата за його непримиренність. Але. скажімо, із запровадженими туди Плющем, Плахотнюком я знайомий не був. і думка, що в отих, напевно, із психікою щось не гаразд (неможливо, щоб кагебісти пакували туди людей так безоглядно!) — така думка в мене з'являлася.

Та зараз я на власному досвіді переконувався, що потрапив у лабети до тих, хто здатний на який завгодно злочин, коли стати їм упоперек дороги.

— А що ти гадаєш? — повернувся до заторкуваної ним раніше теми Гаркуша. — І згноять у дурдомі. Ти цих песиголовців не знаєш. Он мені розповідали на зоні, одного дядька тримала щось із двадцятеро літ. Звідти скарги не випускають, від дурних. Роблять, що хочуть. Отож, не заїдайся з начальством, а скачи, враже, як пан скаже.

Я любив життя. І від самої думки проміняти гучний, сяйний Божий дар на гибіння серед божевільних, мене хапали дрижаки. Знову став перед альтернативою: конформна, без заперечень позиція чи обстоювання своєї думки аж до загину за неї. До другого я був не готовий.

Увесь свій вік я погоджувався. У піонерах я виконував те, що мені казала вчителька й старша вожата. Комсомольцем слухався комсорга та вчителів. Студентської пори наді мною верховодили викладачі, різномасні комсомольські ватажки, представники парткому. В газеті мусив виконувати вказівки голреда, відповідального секретаря, секретаря парторганізації. Спільним знаменником цього мого духовного життя була оголошувана непомильність при самовидній брехливості. Аби не опинитись у ролі вічного блазника на мотузці, почав тоді шукати власну позицію.

Що ж. критичне сприймання дійсності я в собі розвинув. Та, як виявилося в КДБ, самого розуміння для того, щоб залишитись

особистістю, — не досить. Надалі я підписував протоколи без конфронтації.

— Ви не могли не давати читати Дзюбиного "Інтернаціоналізм, чи русифікація?" матері. Правда? — Сірик уп'явся в мене поглядом.

Я відвів очі й одразу зрозумів, що виказав себе.

— Валерію, ви повинні щиро розповісти все, бо, зрозумійте: кожен наш сумнів свідчитиме проти вас, і ми не зможемо звітувати, що ви до кінця одвертий, не затаїли чогось. Невже вам так хочеться казна-скільки сидіти за ніщо?

Я був у глухому закуті. Все, що написав, вони мали, а зараз, мов кішка з мишкою, бавилися зі мною, вимагаючи потвердження очевидного.

— Невже вам хочеться, щоб почалися неприємності у вашої мами? Невже потрібно ще навколо неї крутити веремію?

Я гадав, що збожеволію. Ну, нехай мені мордуватись, але чому ж іще мамі? Я сказав, що давав читати, але вона відмовилася. Ох і ох! Я повернувся до камери і тільки там уповні усвідомив, що вчинив. Я не оборонив найдорожчої в світі істоти, сам виказавши її. Сірик зіграв на моїй любові до матері, почуття, відомому йому, а я безвладно дав себе ошукати. Де був мій розум? Але розум тут нідочого. Тут потрібна воля, якої виявилося так образливо мало.

Мама потім розповідала, що коли їй дали прочитати протокол допиту, вона стривожилася за мене. Тому що я не міг дати таких показів добровільно. Напалася на Сірика, в який спосіб він домагався від мене зізнань? Але той з цілковитою певністю заспокоїв її, що до мене не застосовують жодних фізичних засобів. Він казав правду. Для них важливо було перемогти духовно. Фізично — було не актуально.

Я не з ліку боягузів. Мені стало сміливости самому битися проти чотирьох, і почуття гідності не залишалося для мене абстрактним загальником. Але в тій ситуації я чувся безпорадно. Я не здатний був відшукати опертя, щоб не падати далі.

Ні до, ні після того в моєму житті не коїлося нічого подібного. Гаркуша, немов хор з античної трагедії, правив своєї:

— Що ти потерпаєш, як когось зберегги? Дбай лише про себе! Я майже переконав себе, що від мого програшу нікому не буде лиха. До певної міри воно так і було. Я йшов по справі один, від мене лише вимагали підтвердження що до моєї усної пропаганди та агітації в присутності свідків. Ті ж, нажахані моїм арештом, переважно ганили мене, націоналізм і. щоб продемонструвати відданість радянській владі, давали покази російською мовою. Далебі, яка мала втрата на світі — заломиться ще один, хто прагнув бути порядним!

Падіння закінчилося після процесу. Судовий фарс, коли наклепом назвали навіть розмову про знищення радянською владою кращих українських письменників (ішлося про репресії часів культу особи Сталіна), мої ж більш ніж скупі пояснення головуюча просто уривала; відчуття гіркоти за поведінку приятелів, які белькотали щось про мої ворожі висловлювання, зустріч віч-на-віч з брутальністю конвою та псами, що охороняли мене від суспільства за намагання висловитись — усе це справляло шокуюче, витверезувальне враження.

Увечері я сидів на ліжку, гортаючи зошит із випискаами з прочитаних у тюрмі книжок. Увагу мою привернула Євангелійна цитата: "І згадав Петро сказане слово Ісусове: "Перш ніж заспіває півень, — відречешся ти тричі від мене". І вийшовши звідти, він гірко заплакав".

Я перечитав знову. Це була найпотрібніша рада в моєму становищі. Переді мною відкривався шлях до спасіння. Я міркував над цим уночі, а

вранці, після підйому, жартівливо тупцяючи, заспівав: "Високий та стрункий, ум-та-рі-та-рі-та. ще й на бороді ямка!".

Генка Бурилін, мій новий співкамерник, здивовано зиркнув на мене: — Ти ж уперше сидиш. Ото зух! Дістав вісім пасок — і співає! — Він

покрутив головою, не знаходячи пояснення для мого доброго гумору.

Минув тиждень, і мене покликали в кабінет до начальника СІЗО. Там стояв лише високий, з імпозантною зовнішністю чоловік. Він відрекомендувався майором, співробітником республіканського управління КДБ. Після чергових фраз про самопочуття та гумор (з вимови я здогадався, що переді мною — уроженець Закарпаття) майор перейшов до справи.

— Валерію Веніаміновичу, як би ви поставилися до пропозиції співпрацювати з нами?

Я отетерів. Тільки цього бракувало. Мало що я одступився від власних ідеалів, що недоумкувато погоджувався з їхньою блювотиною, — я ще повинен увінчати себе лаврами донощика. Я відповів — пропозиція мені не підходить. Він не дуже наполягав.

— Поміркуйте, не поспішайте з відмовою. Адже, ви розумієте, це вплинуло б на ваше дострокове звільнення.

Я глянув на нього.

— Скажіть, а чому ви все-таки дали мені 8 років? Статті за кордон та й нікуди взагалі не потрапили, на суді "в пузир", дослухавшись ваших порад, не поліз, а за розмови, подібні до моїх, вам треба б хапати не одного зі Спілки письменників.

Він, збираючися з думками, помовчав.

— Ну, по-перше, вам не дали максимуму. А ще, —блимнув зубами, — за нахабство.

Це визначення, вочевидь, включало в себе й те, що не здався на початку, що хитрував під час слідства, і —і... я пригадав ту розмову з Гаркушею, яка безперечно вплинула на вирок суду. З моїм лихим генієм ми ходили на прогулянці, коли, виведений з рівноваги його глузливим :"Ну, й чого ти досягнув? Дали по сраці й мовчатимеш тепер, хвоста ("підібгавши?!", — я спалахнув:

—Даремно гадаєш, що мовчатиму. Я їм нічого не подарую. Нехай-но вийду, — все, що робили зі мною, опишу!

Наглядач вів мене по коридору, а я всміхався. Я подумав, яке то щастя, що, наковтавшись із ковбані страху, не захлинувся ним навік, а, :попри все, мріяв про правду.

1975р. Урал